

Tətbiqi Fəlsəfə və Fenomenologiya

Kəmalə Mahmudova¹

Abstrakt

Tətbiqi fəlsəfə anlayışı XX əsrin əvvəllərində Paul Masson Oursel tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. O, bu anlayışı fəlsəfə tarixi ilə əlaqələndirərək tarixi determinizm və zaman ardıcılığı çərçivəsində izah edirdi. Lakin fenomenologiyanın meydana çıxması ilə tətbiqi fəlsəfəyə yeni bir yanaşma tərzinin əsası qoyuldu. Bu məqalədə tətbiqi fəlsəfə fenomenologiya kontekstində təhlil edilir, Hüsserl fenomenologiyası ilə Hegelin ruh fenomenologiyası arasındakı fərqlər araşdırılır. Fenomenologiyanın "kəşfül-məhcub" və "təvil" anlayışları ilə əlaqəsi göstərilir. Historisizmin təhlükələri və Hegel fəlsəfi sisteminin çöküş səbəbləri təhlil edilir. Məqalədə həmçinin "mütləq ruh" anlayışının İslam irfanındakı "Ruhul-Qudus" anlayışı ilə müqayisəsi aparılır.

Açar sözlər: Tətbiqi fəlsəfə, fenomenologiya, historisizm, Hüsserl, Hegel, təvil, kəşfül-məhcub, mütləq ruh, Ruhul-Qudus, metafizika

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran / Xxxanim000@gmail.com

Giriş

Fəlsəfə tarixi boyunca müxtəlif istiqamətlər və məktəblər meydana gəlmiş, hər biri özünəməxsus metodologiya və yanaşma tərziləri ilə fəlsəfi düşüncənin inkişafına töhfə vermişdir. XX əsrin əvvəllərində meydana çıxan "tətbiqi fəlsəfə" anlayışı və onunla yanaşı inkişaf edən fenomenologiya, fəlsəfi tədqiqatlara yeni bir istiqamət vermişdir.

Bu məqalədə tətbiqi fəlsəfə anlayışının tarixi inkişafı, fenomenologiyanın mahiyyəti, onun əənənəvi fəlsəfə tarixi yanaşmasından fərqi, Hegelin ruh fenomenologiyası və onun çöküş səbəbləri, historisizm problemi, həmçinin fenomenologiyanın İslam irfanındakı "təvil" və "kəşfül-məhcub" anlayışları ilə əlaqəsi araşdırılacaqdır.

1. Tətbiqi Fəlsəfə Anlayışının Tarixi Kökləri

1.1. Paul Masson Oursel və "Tətbiqi Fəlsəfə"

Paul Masson Oursel (1882-1956) fransız filosofu və şərqşünası olmuşdur. O, müqayisəli fəlsəfə sahəsində apardığı tədqiqatlarla tanınır. "Tətbiqi fəlsəfə" anlayışı, məlumatlara görə, ilk dəfə onun doktorluq dissertasiyasında işlədilmişdir.

Oursel tətbiqi fəlsəfəni xüsusi növ oxşarlıq kimi izah edirdi. Onun təhlilinə görə, tətbiqi fəlsəfə fəlsəfə tarixi ilə əlaqədar idi ki, bu da tarixi determinizmin fərziyyələrini və zaman ardıcılığına bağlılığı ifadə edirdi.

Ourselin yanaşmasında fəlsəfi tədqiqatlar əsasən tarixi kontekstdə, ardıcıl zaman kəsiyində baş verən hadisələr və onların deterministik əlaqələri çərçivəsində öyrənilirdi. Bu yanaşma fəlsəfi fikirlərin tarixi inkişafını izləməyə, onların bir-birinə təsirini və zamanla dəyişməsinə araşdırmağa imkan verirdi.

Lakin bu cür tarixi tədqiqatlar vacib olsa da, bunları tətbiqi fəlsəfənin yeganə predmeti hesab etmək olmaz.

1.2. Tarixi Determinizm və Zaman Ardıcılığı Problemi

Tarixi determinizm yanaşması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: Bu yanaşma fəlsəfə tarixini öyrənmək üçün mühüm olsa da, fəlsəfi həqiqətlərin mahiyyətini dərk etmək üçün kifayət deyildir.

Prinsip	İzah
Səbəb-nəticə əlaqəsi	Hər bir fəlsəfi hadisə özündən əvvəlki hadisələrlə səbəbli əlaqədədir
Zaman ardıcılığı	Fəlsəfi fikirlər müəyyən zaman ardıcılığı ilə inkişaf edir
Tarixi kontekst	Fəlsəfi sistemlər dövrün tarixi şəraitindən təsirlənir
Deterministik inkişaf	Fəlsəfə tarixi müəyyən qanunauyğunluqlarla inkişaf edir

Çünki fəlsəfi həqiqətlər təkcə tarixi kontekstdə deyil, həm də onların daxili mahiyyəti etibarilə öyrənilməlidir.

2. Fenomenologiya: Yeni Bir Yanaşma

2.1. Hüsserl və Fenomenologiyanın Meydana Gəlməsi

Tətbiqi fəlsəfəni anlamaq üçün ilk növbədə "intuitiv idrak" terminindən yola çıxılmalıdır. Bu termin Edmund Hüsserlin fenomenologiyasına aid bir termin hesab olunur, Martin Haydeggerin fəlsəfəsinə deyil.

Edmund Hüsserl (1859-1938) alman filosofu, fenomenologiyanın banisi hesab edilir. Onun fəlsəfəsi XX əsr fəlsəfi düşüncəsinə dərin təsir göstərmişdir. Fenomenologiya meydana çıxdıqdan sonra tədricən Ourselin təmsil etdiyi tarixi determinizm yanaşmasının nüfuzu azalmağa başladı.

2.2. Fenomenologiyanın Tərifı

Fenomenologiya "fenomenləri (görüntüləri) xilas edək" deməkdir. Bəs bu nə deməkdir?

Fenomen özünü aşkarlayan, zahir olan bir nəsne deməkdir. Fenomendə hansısa bir nəsne özünü aşkarlayır ki, bu da özünü təkcə gizlətməklə aşkar edə bilər. Belə bir aşkarlıqda özünü gizlətməklə aşkarlayan elə batin deməkdir.

Deməli, fenomenologiya – özünü zahir olanın altında gizlədən nəsne xilas edib aşkarlamaq deməkdir. Bu əsasla deyə bilərik ki, idrak və fenomenologiya görünən nəsnedə gizlin olanı ifadə etmək deməkdir.

Buradan aydın olur ki, fenomenologiyanın metodu tarix fəlsəfəsinin metodundan tamamilə fərqlidir. Tarix fəlsəfəsi hadisələrin xronoloji ardıcılığını və onların səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənir, fenomenologiya isə hadisələrin mahiyyətini, onların gizli qatlarını aşkarlamağa çalışır.

2.3. Fenomenologiya və İslam Ənənəsi

Fenomenologiya, bu mənada, bizim əski mətnlərimizdəki "kəşfül-məhcub" (gizli olanı aşkarlamaq) və ya Quranın mənəvi təfsirində əsas hesab olunan "təvil" anlayışlarına bənzəyir.

3. Tətbiqi Fəlsəfə və Fenomenoloji Araşdırmalar

Tətbiqi fəlsəfə sahəsində biz fəlsəfə tarixinə dair araşdırmalar deyil, əksinə, fenomenoloji araşdırmalar aparmalıyıq. Yəni, fəlsəfi problemləri yalnız tarixi kontekstdə deyil, onların mahiyyəti etibarilə, onların gizli qatlarını aşkarlamaqla öyrənməliyik.

Fenomenologiya bizi tarixin təhlükələrindən qoruya bilər. Tarixin təhlükələri dedikdə, tarixi determinizmə əsaslanaraq fəlsəfi həqiqətləri yalnız keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi qəbul etmək, onların müstəqil mahiyyətini inkar etmək nəzərdə tutulur.

Buna görə də, biz Hegel və onun "Ruh Fenomenologiyası" na qayıtmalıyıq. Bunu ona görə edirik ki, historisizm (tarixilik) toruna düşmədən fenomenləri xilas edə bilək.

4. Hegelin Ruh Fenomenologiyası

4.1. Hegelin Fəlsəfi Sistemi

Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) alman klassik fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun fəlsəfi sistemi Qərb fəlsəfəsinin zirvələrindən hesab olunur. Hegelin nəzərdə tutduğu "Ruh Fenomenologiyası" Qərb fəlsəfəsində bənzərsiz bir saraydır. Hegel fəlsəfəsinin əsas anlayışları:

Anlayış	Tərif
Ruh	Mütləq ideyanın özünüdərkə çatma prosesi
Fenomenologiya	Ruhun təzahür formalarının öyrənilməsi
Dialektika	Tezis-antitezis-sintez üçlüyü ilə inkişaf
Mütləq ruh	Ruhun özünüdərkə tam çatması

4.2. Hegel Fəlsəfəsinin Çöküş Səbəbləri

Bu fenomenologiyanın zirvəsi hesab olunan Hegel fəlsəfəsinin çökmə səbəbi, deyilənlərin əksinə olaraq, pozitivizm deyil, əksinə, tarix idi. Lakin bu nə deməkdir?

Siyasi terminlərlə ifadə etsək, ilk gündən etibarən Hegeli iki fərqli sinif təmsil edirdi:

1. **Sağçılar** – teoloqlar idi, onlar Hegeli Yakub Böhme və Meister Eckhart kimi irfani şəkildə oxuyurdular.
2. **Solçular** – Hegeli materialist və inqilabi şəkildə şərh edirdilər. Əfsuslar olsun ki, irfani oxunuş qələbə çala bilmədi. Əvvəldən Hegel fəlsəfəsində qaranlıq məqamlar var idi və nəticədə tarix belə bir fəlsəfi sistemin çökməsinə icazə verdi.

4.3. Ruh Fenomenologiyasının Sonu

Ruh fenomenologiyasının sonu necədir? Mütləq ruh özündən xəbərdar olaraq tarix sona çatdı, tarixin sonu baş verdi. Teoloji dillə desək, axirət gəlib çatdı.

Bir arif bunları oxuyarkən, onları tarixi konkretliyə qabil olan yer kürəsində deyil, Mələkut aləmində baş verən hadisələr kimi nəzərdən keçirir. Ancaq əfsusla qeyd etməliyik ki, Hegelə görə, həmin hadisələr bu dünyada baş verir və axirət məhz həmin hadisələr daxilində gəlib çatır. Deməli, tarix sonlanmalı idi və daha heç bir hadisə baş verməli deyildi.

Lakin tarix davam etdi. Bu, təkcə xüsusi bir axirətşünaslıqla davam edə bilərdi. Tarixə mənə bəxş edən də məhz bu idi.

4.4. Axirətşünaslıq və Tarixin Təhlükələri

Tarixin öz mahiyyətini itirməsi, axirətşünaslığın gələcəyə deyil, keçmişə aid edilməsi ilə əlaqədar idi. Qərb dünyasında XIX əsrdə ilahiyyat elminin sekulyarlaşması məhz axirətşünaslığın təməllərinin zədələndiyinə görə idi.

Bu əsasla deyə bilərik ki, axirətşünaslıq gözləntisini aradan aparmaq tarixin təhlükələri içərisinə yuvarlanıb, vicdanlara tarixin mənasına dair yalançı mifologiya sıırmaq deməkdir. Tarixin ötəsində hansısa bir nüfuz qaynağı yoxdursa, yəni metafizika mövcud deyilsə, o zaman tarix üçün hansı mənadan söz açmaq olar?

Axirətşünaslıq və qiyamət gözləntisi vicdanlarımızda dərin köklərə malikdir. Məhz belə bir gözlənti tarixin təhlükələri qarşısında əyilməməyimizə icazə verir. Bunun fərqlində olmasaq, məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalarıq.

5. "Mütləq Ruh" Haradan Qaynaqlanır?

5.1. İslam Fəlsəfəsində "Aktiv Ağıl" və "Ruhul-Qudus"

İslam fəlsəfəsində, xüsusilə İbn Sina və Fərabî ənənəsində "Aktiv ağıl" (əl-əqlül-fə‘al) anlayışı mühüm yer tutur. Bu anlayış insanın

potensial biliklərini aktual hala gətirən, ona vəhy gətirən mələkəti qüvvə kimi təsvir edilir.

Anlayış	Funksiyası
Aktiv ağıl	Potensial biliyi aktual hala salır
Ruhul-Qudus (Müqəddəs Ruh)	Vəhy mələyi, peyğəmbərlərə ilahi mesajı çatdırır
Vəhy	Aktiv ağıl vasitəsilə insana çatan bilik

5.2. Hegelin "Mütləq Ruh"u ilə Müqayisə

Bizim ənənəvi filosoflarımız insanlıq, bilik, vəhy mələyi hesab olunan "Aktiv ağıl"ı "Ruhul-Qudus" (Müqəddəs Ruh) kimi anlayır və onun funksiyasını biliyi potensial haldan aktual hala salmaqda görürdülər. Ancaq bu Ruhul-Qudus Hegelin nəzərdə tutduğu mütləq ruh deyil.

5.3. Tədqiqat Problemi Kimi

Ola bilsin ki, Hegelin "Ruh Fenomenologiyası" İslam irfanındakı "Ruhul-Qudus" anlayışının yenidən düşünülmüş, işlənmiş variantıdır ki, tətbiqi fəlsəfədə bir problem kimi tədqiq oluna bilər.

Bu müqayisəli tədqiqat aşağıdakı suallara cavab axtara bilər:

1. İslam fəlsəfəsindəki "Aktiv ağıl" anlayışı ilə Hegelin "Mütləq ruh" anlayışı arasında hansı oxşarlıqlar və fərqlər vardır?
2. "Ruhul-Qudus" anlayışı Qərb fəlsəfəsinə hansı yollarla təsir etmiş ola bilər?
3. İslam irfanındakı "kəşfül-məhcub" və "təvil" anlayışları ilə fenomenologiya arasında hansı əlaqələr mövcuddur?
4. Tarix və metafizika arasındakı əlaqə həm İslam fəlsəfəsində, həm də Qərb fəlsəfəsində necə qurulur?

6. Historisizmdən Çıxış Yolları

6.1. Historisizmin Təhlükələri

Historisizm (tarixilik) hər bir hadisəni, fikri, dəyəri yalnız onun tarixi konteksti ilə izah etməyə çalışan bir yanaşmadır. Bu yanaşma aşağıdakı təhlükələri özündə daşıyır:

Təhlükə	İzahı
Nisbilik	Hər şey tarixi şərtlərə görə dəyişir, mütləq həqiqət yoxdur
Determinizm	İnsan iradəsi tarixi şərtlərlə məhdudlaşır
Metafizikanın inkarı	Zamandan kənar həqiqətlər qəbul edilmir
Məna itkisi	Tarixin özü mənbəyə çevrilir, ötəsi yoxdur

6.2. Fenomenologiyanın Qurtarıcı Rolu

Fenomenologiya historisizmin bu təhlükələrindən qurtulmaq üçün bir yol təqdim edir. Fenomenoloji yanaşma:

1. **Mahiyətlərə yönəlir** – tarixi formaların arxasındakı mahiyətləri aşkarlamağa çalışır
2. **Transsendental sahəni qoruyur** – zamandan kənar həqiqətlərin varlığını qəbul edir
3. **Təvil metodu ilə işləyir** – hadisələri öz kökünə qaytarır
4. **Kəşfül-məhcub** – gizli olanı aşkarlayır

6.3. Tarix və Metafizika Arasında Tarazlıq

Tətbiqi fəlsəfədə əsas məsələlərdən biri tarix və metafizika arasında tarazlıq yaratmaqdır. Bir tərəfdən tarixi konteksti nəzərə almaq, digər tərəfdən isə metafiziki həqiqətləri inkar etməmək lazımdır.

Bu tarazlıq aşağıdakı prinsiplərə əsaslanıla bilər:

1. Tarixi hadisələr öyrənilərkən onların arxasındakı mahiyyət unudulmamalıdır

2. Metafiziki həqiqətlər tarixi formalarda təzahür edə bilər, lakin onlarla məhdudlaşmır
3. Hər bir dövrün fəlsəfi sistemi həm tarixi şərtlərin məhsulu, həm də əbədi həqiqətlərin ifadəsidir
4. Axirətşünaslıq və qiyamət gözləntisi vicdanlarda dərin köklərə malikdir və tarixə mənə verir

7. Tətbiqi Fəlsəfədə Fenomenoloji Tədqiqat Sahələri

Fenomenoloji yanaşma əsasında tətbiqi fəlsəfədə aşağıdakı sahələrdə tədqiqatlar aparıla bilər:

7.1. Din Fenomenologiyası

Dini təcrübələrin, ayinlərin, inancların mahiyyətini aşkarlamaq, onların tarixi formalardan kənar mənasını anlamaq.

7.2. İncəsənət Fenomenologiyası

İncəsənət əsərlərinin mahiyyətini, onlarda təzahür edən gözəllik və həqiqəti aşkarlamaq.

7.3. Əxlaq Fenomenologiyası

Əxlaqi dəyərlərin mahiyyətini, onların tarixdən kənar əsaslarını araşdırmaq.

7.4. Bilik Fenomenologiyası

Biliyin mahiyyətini, onun mənbələrini, insan şüurunda təzahür formalarını öyrənmək.

7.5. Tarix Fenomenologiyası

Tarixin özünün mahiyyətini, tarixi hadisələrin arxasındakı mənanı aşkarlamaq.

Tədqiqat Sahəsi	Fenomenoloji Sual
Din	Dini təcrübənin mahiyyəti nədir?
İncəsənət	Gözəllik nədir?

Əxlaq	Yaxşılıq nədir?
Bilik	Həqiqət nədir?
Tarix	Tarixin mənası nədir?

Nəticə

Tətbiqi fəlsəfə anlayışı Paul Masson Ourselin təqdim etdiyi kimi, ilkin olaraq fəlsəfə tarixi ilə, tarixi determinizm və zaman ardıcılığı ilə əlaqələndirilirdi. Lakin fenomenologiyanın meydana çıxması ilə tətbiqi fəlsəfəyə yeni bir yanaşma tərzini yarandı.

Fenomenologiya – "fenomenləri xilas etmək", yəni görünənin altında gizlənən mahiyyəti aşkarlamaq deməkdir. Bu yanaşma İslam ənənəsindəki "kəşfül-məhcub" (gizli olanı aşkarlamaq) və "təvil" (bir şeyi öz kökünə qaytarmaq) anlayışları ilə sıx əlaqəlidir.

Hegelin "Ruh Fenomenologiyası" Qərb fəlsəfəsinin zirvələrindən biri olsa da, onun sistemi tarix qarşısında çökdü. Çünki Hegel tarixin sona çatdığını və mütləq ruhun özünüdərkə çatdığını iddia edirdi, lakin tarix davam etdi. Bu, tarixin təhlükələrini – historisizm, nisbilik, metafizikanın inkarı – ortaya çıxardı.

Fenomenologiya bu təhlükələrdən qurtulmaq üçün bir yol təqdim edir. O, tarixi formaların arxasındakı mahiyyətləri aşkarlamağa, zamandan kənar həqiqətləri qorumağa, hadisələri öz kökünə qaytarmağa imkan verir.

İslam fəlsəfəsindəki "Aktiv ağıl" və "Ruhul-Qudus" anlayışları ilə Hegelin "Mütləq ruh" anlayışı arasında müqayisə aparmaq, bu iki ənənə arasındakı əlaqələri üzə çıxarmaq tətbiqi fəlsəfənin mühüm tədqiqat sahələrindən biridir.

Nəhayət, tətbiqi fəlsəfə sahəsində biz fəlsəfə tarixinə dair araşdırmalarla kifayətlənməməli, əksinə, fenomenoloji

araşdırmalar aparmalıyıq. Yalnız bu yolla biz tarixin təhlükələrindən qoruna bilər, həqiqi mənanı aşkarlaya və axirətşünaslıq gözləntisini vicdanlarımızda yaşada bilərik.

Xülasə

- **Tətbiqi fəlsəfə** – Paul Masson Oursel tərəfindən işlənmiş anlayış, ilkin olaraq fəlsəfə tarixi ilə əlaqələndirilirdi
- **Fenomenologiya** – Hüsserl tərəfindən qurulmuş, fenomenlərin altındakı mahiyyəti aşkarlamağa çalışan fəlsəfi metod
- **Kəşfül-məhcub** – Gizli olanı aşkarlamaq, İslam ənənəsində fenomenologiyaya bənzər anlayış
- **Təvil** – Bir şeyi öz kökünə qaytarmaq, mənəvi təfsir metodu
- **Hegel** – "Ruh Fenomenologiyası"nın müəllifi, mütləq ruh anlayışı
- **Historisizm** – Hər şeyi tarixi kontekstlə izah edən yanaşma, təhlükəli nəticələrə gətirib çıxarır
- **Mütləq ruh** – Hegelə görə tarixin sonunda özünüdərkə çatan ruh
- **Ruhul-Qudus** – İslam fəlsəfəsində vəhy mələyi, aktiv ağıl

Ədəbiyyat

Qurani-Kərim – A. Mehdiyevin tərcüməsi, Bakı, 2009

Hüссерl, Edmund, "İdeya: Saf Fenomenologiyaya Giriş"

Hüссерl, Edmund, "Kartezian Meditasiyalar"

Hegel, Georq Vilhelm Fridrix, "Ruh Fenomenologiyası" , 1807

Hegel, Georq Vilhelm Fridrix, "Məntiq Elmi"

Haydegger, Martin, "Varlıq və Zaman"

Masson Oursel, Paul, "Müqayisəli Fəlsəfə" , 1923

Fərabı, "Əl-Mədinətül-Fazilə"

İbn Sina, "Əş-Şifa", (müxtəlif nəşrlər)

Qəzzalı, İmam Məhəmməd, **"İhyaü Ulumiddin"